

ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΜΟΣ Μ' (40)
(2004-2006)

ΜΝΗΜΗ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΩΤ. ΛΟΥΚΑΤΟΥ

ΒΑΣΙΛΗΣ Ι. ΓΕΡΓΑΤΣΟΥΛΗΣ

**Ο ΣΤΑΧΤΟΠΙΤΟΥΡΑΣ Ή Η ΣΤΑΧΤΟΠΟΥΤΑ;
ΘΗΛΥΚΑ ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΜΕ ΑΡΣΕΝΙΚΟ ΑΡΘΡΟ ΚΑΙ
ΚΑΤΑΛΗΞΗ ΑΡΣΕΝΙΚΟΥ ΓΕΝΟΥΣ ΣΤΗΝ ΚΑΡΠΑΘΙΑΚΗ
ΔΙΑΛΕΚΤΟ**

ΑΝΑΤΥΠΟ

Δημοσιευμένο στις σελίδες 457-463

ΑΘΗΝΑΙ 2006

Βασίλης Ι. Γεργατσούλης

Ο Σταχτοπιτουράς ή η Σταχτοπούτα; Θηλυκά κύρια ονόματα με αρσενικό άρθρο και κατάληξη αρσενικού γένους στην Καρπαθιακή διάλεκτο

Αφορμή γι' αυτή την εργασία έδωσε ο τίτλος ενός Καρπαθιακού παραμυθιού που δημοσίευσε ο καθηγητής Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης στο άρθρο του «*Παραμύθια και ευτράπελες διηγήσεις της Καρπάθου*»¹. Το παραμύθι Νο 7 φέρει τον τίτλο «*Ο Σταχτοπιτουράς*». Πρόκειται, όπως αναφέρει στα σχόλια του ο καθηγητής Μ. Γ. Μερακλής, για «*μια ακόμα –από τις εκατοντάδες που είναι γνωστές στα Ελληνικά– παραλλαγές της Σταχτοπούτας (AT 510 A)*».

Σε πρόσφατη ομιλία μου για την «*αφομοιωτική δύναμη του λαϊκού παραμυθιού*» αναφέρθηκα στις ελληνικές παραλλαγές του παραμυθιού της Σταχτοπούτας (Cinderella), διακρίνοντάς τες από τις ξένες. «*Από τις ελληνικές παραλλαγές απουσιάζουν οι πολυτελείς άμαξες, τα βασιλικά παλάτια, όπου οργανώνονται δεξιώσεις για να διαλέξει το βασιλόπουλο τη μέλλουσα σύζυγό του, και άλλα στοιχεία που γνωρίζουμε μέσα από τις μεταφράσεις στα ελληνικά ξένων παραλλαγών της Σταχτοπούτας. Εδώ κυριαρχεί το μοτίβο της φτώχειας. Δυο κοπέλες για να μπορέσουν να επιβιώσουν τρώνε τη μάνα τους. Η μικρή κόρη αρνείται να φάει, μαζεύει τα κόκαλα της μάνας σε ένα πιθάρι και τα θυμιάζει για σαράντα μέρες. Το βασιλόπουλο βλέπει και ερωτεύεται στην εκκλησία τη Σταχτοπούτα, που έρχεται ντυμένη με τα φορέματα και τις όμορφες παντόφλες της, που της προσέφερε η ευεργετημένη νεκρή μάνα της. Η παντόφλα κολλά στην πίσσα που τοποθετεί το βασιλόπουλο στα σκαλοπάτια της εκκλησίας. Ακολουθεί η αναζήτηση της κοπέλας, η δοκιμή της παντόφλας και ο γάμος*»².

Η παραλλαγή που δημοσίευσε ο καθηγητής Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης δε διαφοροποιείται από το βασικό μοτίβο που εμφανίζουν οι ελληνικές παραλλαγές. Αυτό που δημιουργεί όμως απορία είναι ο τίτλος του παραμυθιού. Η ηρωίδα του δεν είναι η Σταχτοπούτα αλλά «ο Σταχτοπιτουράς». Πρόκειται για μια αρσενική Σταχτοπούτα; Πουθενά βέβαια μέσα στο παραμύθι δε δίνεται η εντύπωση ότι ο Σταχτοπιτουράς είναι άντρας. Αντίθετα, σε όλη την αφήγηση γίνονται συχνές αναφορές στο φύλο της ηρωίδας: «*Μια βολά τσ' ένα τσαιρό ήτο μια μάνα με τρεις*

¹ Βλ. Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, «Παραμύθια και ευτράπελες διηγήσεις της Καρπάθου», Καρπαθιακά Μελέται 1 (1979), σελ. 193-212 και 213-215 (Σχόλια Μ. Γ. Μερακλή). (=Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, *Καρπαθιακή Λαογραφία. Όψεις του Λαϊκού Πολιτισμού*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Καρπάθου, Σειρά αυτοτελών εκδόσεων, αρ. 2, Αθήνα 2001, σελ. 251-277).

² Βλ. Βασίλης Ι. Γεργατσούλης, «*Η αφομοιωτική δύναμη του λαϊκού παραμυθιού, ο μετασχηματισμός και η επανασταθεροποίησή του. (Μια μελέτη βασισμένη σε υλικό επιτόπιας έρευνας)*», διημερίδα «*Η Διδακτική Αξιοποίηση του Παραμυθιού*», Πολιτιστική Κίνηση Εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, Αθήνα 22-23 Μαρτίου 2003, (υπό έκδοση).

κόρες», «τρέχει ο Σταχτοπιτουράς τσαι στο διάβα της εσκόρπιτζε τσαι τα χρυσά», «όταν ήφευγε η κόρη εκόλλησε με το 'να της παπούτσι», «ήννοιζε την πάγκα τσαι είε μέσα τη κόρη»... Δε χωράει λοιπόν αμφιβολία ότι ο Σταχτοπιτουράς ήταν κορίτσι. Πώς εξηγείται λοιπόν η χρήση του αρσενικού άρθρου στο όνομα ενός κοριτσιού;

Ο καθηγητής Μ. Γ. Μερακλής στα «Σύντομα σχόλια στις Καρπαθιακές διηγήσεις» γράφει: «Ο τίτλος “Σταχτοπιτουράς” εδώ μάλλον από σύγχυση με το ανάλογο παραμύθι για τον ήρωα, που επίσης κάθεται ασήμαντος και παραμελημένος, στις στάχτες, προτού να ζήσει το λαμπρό πεπρωμένο του (AT 559). Το όνομά του είναι κατά κανόνα “Σταχτοπούταρος” κ.λπ.»³.

Σύμφωνα με αυτή την ερμηνεία η αφηγήτρια του παραμυθιού, η Στασία Βασιλάκη από το Μεσοχώρι Καρπάθου, πρέπει να γνώριζε δυο παραμύθια, τη «Σταχτοπούτα» (AT 510 A) και το «Σταχτοπούταρο» (AT 559). Ενώ λοιπόν αφηγήθηκε τη Σταχτοπούτα, από σύγχυση έθεσε ως τίτλο στο παραμύθι το όνομα «Σταχτοπιτουράς», που είναι το όνομα του ήρωα του άλλου παραμυθιού.

Η μακρόχρονη επιτόπια έρευνά μου στην Κάρπαθο απέφερε περισσότερες από 500 παραλλαγές παραμυθιών. Μεταξύ αυτών υπάρχουν επτά παραλλαγές της Σταχτοπούτας και μία μόνο του Σταχτοπούταρου (από την Όλυμπο Καρπάθου). Φαίνεται λοιπόν ότι ο «Σταχτοπούταρος» δεν είναι ένα ιδιαίτερα γνωστό παραμύθι στο νησί.

Μήπως εκτός από αυτή την εξήγηση που έδωσε ο καθηγητής Μ. Γ. Μερακλής υπάρχει και κάποια άλλη ερμηνεία;

Μόλις πρωτοδιάβασα το παραμύθι της συλλογής του καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη, μου έκανε εντύπωση ο τίτλος. Αμέσως θυμήθηκα πως αρκετές φορές είχα ακούσει στο νησί να προσφωνούν κάποιες γυναίκες με αρσενικό άρθρο και κατάληξη: «ο Μαριός» αντί η Μαρία, «ο Ευδοκίος» αντί η Ευδοξία, «ο Σοφίος» αντί η Σοφία, «ο Βουκενιός» αντί η Ευγενία... Το γλωσσολογικό αυτό φαινόμενο σκώπτεται και σε χωρατό (ανέκδοτο) που κατέγραψε ο Γιώργος Κανάκης⁴.

Ο Μιχαήλ Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος αναφέρει μια σκωπτική μαντινάδα, όπου η Κυραυνιά, η Ευδοξία και η Μαρία παρουσιάζονται με αρσενικό άρθρο και κατάληξη αρσενικού γένους:

«Ο Τσουρανιός είν' η αβιά τσ' ο Ευδοτσιός μουστάκα,

³ Βλ. Μ. Γ. Μερακλής, «Σύντομα σχόλια στις Καρπαθιακές διηγήσεις» Καρπαθιακά Μελέται 1 (1979), σελ. 214 (=Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, *Καρπαθιακή Λαογραφία. Όψεις του Λαϊκού Πολιτισμού*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Καρπάθου, Σειρά αυτοτελών εκδόσεων, αρ. 2, Αθήνα 2001, σελ. 276).

⁴ «Ο παπά Γιάννης ο Χαλκιάς ήκαμνε, λέει, μάθημα στα παιία τα αρσενικά ονόματα. Τωλ λέει λοιπόν ότι τα αρσενικά ονόματα είναι τα ονόματα τα οποία παίρνουν μπροστά το άρθρο ο. Π.χ. ο Ιωάννης, ο Νικόλαος, Ο Εμμανουήλ κ.τλ. “Το καταλάβετε, παιδιά;” τα ρώτηξε. “Ναι!!!” φώναζατ τα παιία. “Για πες μου εσύ, Μαγκαφούλα, ένα αρσενικό όνομα!” Κι η Μαγκαφούλα, χωρίς να σκεφτεί ιδιαίτερα, του λέει: “Ο Ουκενιός, κύριε. Ο Ουκενιός! Κι ο Μαρινιός!”». Βλ. Γιώργος Ν. Κανάκης, *Στης πέτρας τη σιωπή*, σελ. 151.

τσαι ο Μαρικός του Λυριστή λαήνα με σιτάκα»⁵.

Σε άλλη μαντινάδα, που διασώζει ο ίδιος, αναφέρεται η κλητική «Ερνιέ» του ονόματος «ο Ερνιός» αντί η Ειρήνη.

*«Τία τον ήθελες, Ερνιέ, τον άντρα το Τσουπραίο,
απού θωρού τα 'μμάδια του όστρια, γαρμπή τσαι γραίο»⁶.*

Μήπως λοιπόν και «ο Σταχτοπιτουράς» του παραμυθιού δεν οφείλεται σε μια σύγχυση της αφηγήτριας, που μπέρδεψε τα ονόματα των ηρώων δυο διαφορετικών παραμυθιών; Βέβαια η μεταφορά του ήρωα ενός παραμυθιού σε ένα άλλο δεν είναι καθόλου σπάνια. Πολλές περιπέτειες που αποδίδονται στο «Δεκατρή» (ΑΤ 328), στο πανέξυπνο δέκατο τρίτο παιδί μιας οικογένειας, είναι δανεισμένες από άλλα παραμύθια. Όμοια οι «Δώδεκα Μήνες» (ΑΤ *480), που ευεργετούν όσους λένε καλές κουβέντες γι' αυτούς, γίνονται σε πολλά παραμύθια «δώδεκα μάγοι». Ονόματα ξενόφερτα συχνά αντικαθίστανται από άλλα ελληνικά, ενώ πολλά ελληνικά ονόματα προσαρμόζονται στο τοπικό ιδίωμα π.χ. Μαρουδιά αντί Μαρία, Αννής αντί Γιάννης κ.λπ.

Εδώ όμως δεν έχω τη γνώμη ότι συνέβη κάτι τέτοιο. Η αφηγήτρια, όπως πιστεύω, συνειδητά ονομάζει τη Σταχτοπούτα «ο Σταχτοπιτουράς». Η εξήγηση πρέπει να αναζητηθεί στο παραπάνω γλωσσικό φαινόμενο της απόδοσης θηλυκών κύριων ονομάτων με αρσενικό άρθρο και κατάληξη.

Για να μπορέσω να διερευνήσω τη χρήση και τη λειτουργία αυτού του φαινομένου απευθύνθηκα σε πολλούς Καρπάθιους. Αναφέρω μερικές από τις απαντήσεις που μου έδωσαν: «*Το αρσενικό άρθρο σε γυναικεία ονόματα, εγώ νομίζω ότι είναι προσβλητικό*» (Καλλιόπη Τσαγκάρη). «*Μα προσβλητικό δεν είναι να λέεις Ερνιός; Προσβλητικό βέβαια είναι!*» (Ειρήνη Χατζηκοντού). «*Με το "ο" είναι για κάποια που δεν σου αρέσει, που έχεις κάτι μαζί της. Ο Ερνιός, ας πούμε. Της δίνεις κάτι αρνητικό. Άμα πεις έτσι, είναι σαν να την βρίζεις*» (Φωτεινή Σταματιάδη). «*Όταν ήταν να κάνω καμιά σκανταλιά, θυμάμαι τη μαμά ή τη γιαγιά να μου λένε: "Βρε Παναγιωτιέ!"*. Ο Παναγιωτιός. Και άλλοτε πάλι, όταν ήταν να κάνω κάτι καλό, λέγανε: «*Το Παναγιωτί!*». «*Το Παναγιωτί ετραγουδήσε ωραία σήμερα!*» (Παναγιώτα Σταματιάδη). Την ίδια άποψη είχαν πολλοί από τους πληροφορητές⁷ μου.

Δεν είναι ασφαλώς τυχαίο το γεγονός ότι οι μαντινάδες, που ήδη παρέθεσα από το βιβλίο του Μιχαήλ Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρου, είναι

⁵ Βλ. Μιχαήλ Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρου, *Λαογραφικά Σύμμεικτα Καρπάθου*, τόμος Α', Αθήνα 1932, σελ. 63.

⁶ Βλ. Μιχαήλ Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρου, *όπ. π.* σελ. 47.

⁷ «*Καμιά φορά λέει η μια την άλλη "ο Ευγενιός", άμα θέλει να την κοροϊδέψει*» (Βασίλειος Λαγωνικός). «*Αντί να πω η Μαρία, αν πω ο Μαρικός, πιο άσχημο έρχεται*» (Ευδοξία Βογιατζηδάκη). «*Σαν προσβλητικό έρχεται!*» (Γεργατσούλη Σεβαστή). «*Κάπως σαν προσβλητικό είναι*» (Μαρίκα Μπέρτου). «*Αυτά είναι προσβλητικά*» (Ευδοξία Γεργατσούλη). «*Σίγουρα προσβλητικό*» (Σταμάτης Χατζηγεωργίου). «*Προσβλητικά βέβαια είναι. Αλλά ετσείνη την εποχή οι αθρόωποι ήτο αγράμματοι τσαι δεν επαρξήγούσα'. Τώρα τα παρεξήγού'*» (Σοφία Βουνάτσου).

σκωπτικές, και έχουν ως στόχο τους να προσβάλλουν ή να περιπαίζουσιν⁸ τις γυναίκες στις οποίες αναφέρονται.

Στο φαινόμενο αυτό αναφέρεται και ο καθηγητής Κωνσταντίνος Μηνάς: «*Με τη χλευαστική κατάλ. –ιός σχηματίζονται όχι μόνο αρσενικά ονόματα αλλά και, περισσότερα μάλιστα, θηλυκά ονόματα, τα ο Ζωγραφινιός, ο Ελενιός, ο Ερνιός, ο Καλιτσιός και ο Καλιός, ο Κυραννιός, ο Μαρινιός, ο Όουκενιός, ο Σοφιός*»⁹. Ο Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος δίνει μια άλλη διάσταση, καθώς θεωρεί τα ονόματα αυτά παιδικά, που όταν χρησιμοποιούνται για ενήλικες αποκτούν μια ταπεινωτική σημασία: «*Έτερον φαινόμενον άξιον παρατηρήσεως είναι ο διάφορος τύπος των ονομάτων μεταξύ της παιδικής και της ηλικίας των πρεσβυτέρων. Π.χ. Μανιάς, Εργαράς, Μιχαλιός, Γιαννίκος, Μηνακός, Κωσταράς κτλ. είναι παιδικά ονόματα αντιστοιχούντα προς τα: Μανόλης, Γιώργης, Μιχάλης, Γιάννης, Μηνάς, Κωστής κτλ. των ενηλίκων. Το ίδιο και διά τα θήλεα, ο Μαριός, ο Σοφιός, ο Ερνιός, ο Κυραννιός, ο Ελενιός, είναι τα παιδικά ονόματα αντί: η Μαρία, η Σοφίλλα, η Ερνιά, η Κυραννιά, η Ελενιά εις τας ενήλικας. Δέον να σημειωθή ότι δεν πρόκειται περί ονομάτων υποκοριστικών, χάριν θωπείας κτλ. διότι τα υποκοριστικά, ως γνωστόν, δεν αποβάλλονται με την ενηλικίωσιν αλλά συχνά παρακολουθούν τον φέροντα μέχρι γήρατος, ακουόμενα όχι μόνον μεταξύ οικείων αλλά και μεταξύ ξένων· ενώ τα περί ου ο λόγος παιδικά ονόματα, ευθύς ως τις ενηλικιωθή και καταλάβη θέσιν τινά εις την κοινωνικήν κλίμακα, αποβάλλονται και ακούονται μόνον τα πλήρη, τα ακέραια, τα εμπρέποντα εις την σοβαράν ηλικίαν του φέροντος. Εάν δε τις ονομάση με το άλλοτε παιδικόν του όνομα ένα ενήλικα, άνδρα ή γυναίκα, θα το κάμη προς ύβριν, ειρωνίαν ή περιφρόνησιν, και επομένως ανάλογα θα ακούση παρά του ούτως υβριζομένου Π.χ. ω Εργαρά!! ω Μηνακό!! βρε Γιαννίκο! καλούν τα μικρά παιδιά οι γονείς των και όλος ο κόσμος. Εάν όμως τα ίδια πρόσωπα ενηλικιωθέντα ονομάση τις: Μηνακό, Γιαννίκο, Εργαρά (ανδρικά) ή Σοφιό, Καλιό (αντί Σοφίλλα, και Καλλιόπη) (θήλεα) θα επακολουθήση Ομηρική μάχη!! Τόσον μεγάλη ταπείνωσις θεωρείται, να υπενθυμίζουν εις κάποιον τα... παιδικά του χρόνια!! Επίσης άξιον ερεύνης είναι το*

⁸ Σε ένα ανέκδοτο, που μου αφηγήθηκε τον Αύγουστο του 1998 η Μαρία Καμαράτου από τις Πυλές Καρπάθου, φαίνεται ότι ακόμα και η Παναγία δε γλιτώνει από αυτή την σκωπτική επίθεση. Ο θυμωμένος πιστός την προσφωνεί «Μαριέ» (κλητική του ονόματος «ο Μαριός» αντί η Μαρία): «*Στα παλιά χρόνια, κάποιος άνοιξε μια κυψέλη ενός γειτόνου του και πήρε το μέλι και το κερί. Τον εκατήγγειλε λοιπόν αυτός. Τον επήρα' στο δικαστήριο. Λέει ο πρόεδρος: 'Είναι σωστά ότι εσύ άνοιξες την κυψέλη του γειτόνου σου και πήρες το μέλι και το κερί από μέσα;'. Λέει: 'Ψέματα!'. Του λέει λοιπό ο πρόεδρος: 'Εκείνος που έκλεψε το κερί και το μέλι, στο κουκούλι του (στο σκούφο του) κάθεται η μέλισσα και θα τον δαγκώσει'». Πιάνει λοιπό αυτός, που 'το ένοχος, και κάνει το χέρι του πάνω στο κουκούλι. Τον εκαταλάβα'. Αυτός όμως είχε δώσει στην Παναγία το κερί, ενώ το μέλι το 'φαγε ο ίδιος. Είχε πει: 'Βοήθησέ με, Παναγία μου, να μη με πάνε στο δικαστήριο και 'γω θα σου δώσω το κερί'. Άμα λοιπόν τον εκαταδικάσα', επήγε στην εκκλησία και λέει της Παναγίας: «**Μωρή Μαριέ** του Διάκου Πέρρου, σαν έτρωγα εγώ το μέλι τσαι συ το κερί, καλά ήτο. Τώρα παίρου' εμένα τσαι συ θωρείς!».*

⁹ Βλ. Κωνσταντίνος Μηνάς, «*Ονόματα και επώνυμα Καρπαθίων*», Καρπαθιακά, 1 (Ρόδος 2003), Κέντρο Καρπαθιακών Ερευνών, σελ. 17.

φαινόμενο της αλλαγής του γένους των θηλυκών ονομάτων της παιδικής ηλικίας, τα οποία ηκολούθησαν κατ' αναλογία τον τύπον των αρσενικών»¹⁰. Είναι μάλιστα εντυπωσιακός ο αριθμός τέτοιων προσβλητικών ονομάτων που παραθέτει στις σελίδες 127-147, αφού σχεδόν για κάθε όνομα αναφέρει και το αντίστοιχο προσβλητικό.

Ας επανέλθουμε τώρα στο παραμύθι. Και αυτή η ίδια η ονομασία «Σταχτοπούτα» έχει μειωτική έννοια (στάχτη + πουττί: γυναικείο αιδόιο στις στάχτες)¹¹. Συνεπώς, ο τύπος «ο Σταχτοπιτουράς» δεν κάνει τίποτα περισσότερο από το να επιτείνει κι άλλο τη μειωτική σημασία που φέρει το όνομα της ηρωίδας, για να τονιστεί η μεταβολή της τύχης της που θα ακολουθήσει. Θα ήταν λογικό να την αποκαλούν έτσι μόνο οι κακές και ζηλόφθονες αδερφές της. Θεωρώ λοιπόν ότι η υποτιμητική προσφώνηση «ο Σταχτοπιτουράς» προέρχεται από αυτές.

Τελειώνοντας, πιστεύω ότι θα άξιζε να μελετηθεί πιο συστηματικά από Γλωσσολόγους η χρήση αρσενικού άρθρου και κατάληξης σε θηλυκά ονόματα και να αναζητηθούν τυχόν ανάλογες περιπτώσεις και σε άλλους ελληνικούς τόπους. Εδώ πάντως έχουμε μια ενδιαφέρουσα εξήγηση (κοινωνιοψυχολογική και λαογραφική), που προέρχεται από μαρτυρίες των ίδιων των μελών της κοινότητας, του μέχρι σήμερα λειτουργικού αυτού φαινομένου.

Κατάλογος Καρπαθίων πληροφορητών¹²:

1. Βογιατζηδάκη Ευδοξία του Ηρακλή, Ε' Δημοτικού, οικιακά, Βωλάδα.
2. Βουνάτσου Σοφία του Χαριλάου, έτος γέννησης 1916, Δ' Δημοτικού, εργάτρια, Απέρι.
3. Γεργατσούλη Ευδοξία του Γεωργίου, έτος γέννησης 1923, Γ' Δημοτικού, κτηνοτρόφος, Απέρι.
4. Γεργατσούλη Σεβαστή του Ιωάννου, έτος γέννησης 1923, Στ' Δημοτικού, οικιακά, Απέρι.
5. Διάκου Σοφία του Νικολάου, έτος γέννησης 1923, Ε' Δημοτικού, οικιακά, Βωλάδα.
6. Καμαράτου Μαρία του Ανδρέα, έτος γέννησης 1922, Στ' Δημοτικού, οικιακά, Πυλές.
7. Λαγωνικός Βασίλειος του Ιωάννου, έτος γέννησης 1926, Γ' Δημοτικού, γεωργός, Όθος.

¹⁰ Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Λαογραφικά σύμμεικτα Καρπάθου*, τόμος 2^{ος}, Αθήνα 1934, σελ. 125-126.

¹¹ Βλ. Άννα Αγγελοπούλου, *Ελληνικά παραμύθια Α', Οι παραμυθοκόρες*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε, Αθήνα 1991, σελ. 282.

¹² Οι συνεντεύξεις δόθηκαν το Μάρτιο και Απρίλιο του 2002.

8. Μπέρτου Μαρίκα του Γεωργίου, έτος γέννησης 1923, Β΄ Γυμνασίου, οικιακά, Απέρι.
9. Πανάρετος Μιχαήλ του Εμμανουήλ, έτος γέννησης 1927, Στ΄ Δημοτικού, οικοδόμος και καφετζής, Πηγάδια.
10. Σταματιάδη Παναγιώτα του Ιωάννου, έτος γέννησης 1978, γυμνάστρια, Απέρι.
11. Σταματιάδη Φωτεινή του Ιωάννου, Απέρι.
12. Τσαγκάρη Καλλιόπη του Μιχαήλ, έτος γέννησης 1956, Γ΄ Λυκείου, οικιακά, Απέρι.
13. Χατζηγεωργίου Σταμάτης του Ιωάννου, έτος γέννησης 1938, Δ΄ Δημοτικού, λατόμος, Μενετές.
14. Χατζηκοντού Ειρήνη του Μηνά, έτος γέννησης 1921, Δ΄ Δημοτικού, οικιακά, Μενετές.